

ANTONI JESÚS DOLS SALAS

LA PENITÈNCIA
EN ELS ESCRITS DE TERTUL·LIÀ

FACULTAT DE TEOLOGIA DE CATALUNYA

Amb el suport de:

Generalitat de Catalunya
**Departament de Governació
i Relacions Institucionals**

© Edicions de la Facultat de Teologia de Catalunya

© Antoni Jesús Dols Salas

Barcelona, abril 2013

ISBN: 978-84-939972-8-1

Dipòsit legal: B. 838-2013

Imprès a EDICIONES GRÁFICAS REY

Albert Einstein, 54 C/B. Nave 15 – Cornellà de Llobregat (Barcelona)

ÍNDIX

PARAULES D'ENCAPÇALAMENT	7
PRÒLEG	9
Capítol primer	
INTRODUCCIÓ	
1. Pretesa i límits del treball	17
2. Metodologia	19
3. <i>Status quaestionis</i>	22
3.1. <i>Estudis sobre la penitència a Tertul·lià</i>	22
3.2. <i>Obres més importants que tracten sobre la teologia de Tertul·lià i que fan alguna referència a la penitència</i>	24
3.3. <i>Obres més significatives que tracten sobre la contribució de Tertul·lià a la història de la penitència</i>	25
3.4. <i>Articles importants que tracten algun aspecte de la penitència a Tertul·lià</i>	28
4. Premisses a tenir en compte	29
4.1. <i>Biografia</i>	29
4.2. <i>Obres</i>	30
4.2.1. <i>Obres perdudes</i>	30
4.2.2. <i>Obres conservades</i>	31
4.2.3. <i>Datació de les obres</i>	34
4.3. <i>Vocabulari</i>	36
4.3.1. <i>L'edicte</i>	36
4.3.2. <i>El pontifex maximus quod est episcopus episcoporum</i>	36
4.3.3. <i>Montanisme</i>	37
4.3.4. <i>Psíquics</i>	38

Capítol segon

EL CONCEPTE PENITÈNCIA EN ELS ESCRITS DE TERTUL·LIÀ

1. Polisèmia lingüística	39
1.1. <i>Penediment i sentiment interior de remordiment</i>	39
1.2. <i>El penediment dins un horitzó religiós</i>	41
1.2.1. Déu com origen de la penitència	41
1.2.2. La penitència, exigència derivada de la justícia de Déu	44
1.2.3. Déu prefereix la penitència a la mort del pecador	46
1.2.4. Déu concedeix els seus dons gràcies a la penitència	52
1.3. <i>Metanoia</i>	54
1.4. <i>La penitència: sentiment manifestat en actes concrets</i>	55
1.5. <i>La preparació baptismal o catecumenat</i>	59
1.6. <i>Penitència després del baptisme</i>	61
1.7. <i>Procés penitencial</i>	64
1.8. <i>La penitència divina</i>	66
1.9. <i>La penitència de l'àngel il·lustre o demiürg</i>	69
2. Origen i ocasió de la penitència	70
2.1. <i>El Déu salvador</i>	71
2.2. <i>El Déu de la misericòrdia</i>	75
2.2.1. La misericòrdia de Déu mostrada a l'Antic Testament	75
2.2.2. La misericòrdia de Déu patent al Nou Testament	77
2.2.3. La teologia de la misericòrdia divina a l'obra de Tertul·lià	82
2.3. <i>El Déu jutge</i>	86
2.3.1. La justícia de Déu	86
2.3.2. El temor de Déu	87
2.4. <i>El Déu Trinitat</i>	104
2.4.1. El Pare	106
2.4.2. El Fill	108
2.4.3. L'Esperit Sant	117
2.4.4. Mots finals	123
2.5. <i>El pecat</i>	124
2.5.1. El pecat com a motiu de la penitència	124
2.5.2. Classificació dels pecats	127

Capítol tercer

FINALITATS I FRUITS DE LA PENITÈNCIA

1. Fruits del baptisme	161
1.1. <i>El perdó dels pecats i la reconciliació</i>	162
1.1.1. El perdó dels pecats	162

1.1.2. La reconciliació amb Déu	172
1.2. <i>La regeneració baptismal</i>	174
1.3. <i>La filiació</i>	176
1.4. <i>Formar part de l'Església: tenir-la per mare i ésser-ne membre</i>	178
1.4.1. Baptisme i Església	180
1.4.2. Església mare i baptisme	181
1.4.3. L'Església és un cos que té per membres els mateixos cristians que hi són incorporats pel baptisme	183
1.5. <i>La participació eucarística</i>	184
1.5.1. L'Eucaristia, part essencial del baptisme	184
1.5.2. La celebració de l'Eucaristia amb la comunitat cristiana	189
1.6. <i>La il·luminació</i>	193
1.6.1. La ceguesa del pecat	194
1.6.2. La llum de la fe	204
1.7. <i>Incorporació a la mort i resurrecció del Senyor</i>	214
1.7.1. El baptisme com a participació en la Pasqua del Senyor	214
1.7.2. Prefiguracions del baptisme com a participació en la Pasqua del Senyor	217
1.7.3. Baptisme com a dissolució de la mort i possibilitat de nova vida	219
1.8. <i>La concessió de l'Esperit Sant</i>	224
1.9. <i>El baptisme santifica</i>	226
1.10. <i>El baptisme aconseguix un nou revestiment a l'home</i>	227
1.10.1. El revestiment del fill de Déu a l'encarnació	228
1.10.2. Revestiment de l'home en el baptisme	229
1.11. <i>El que és batejat esdevé temple de Déu</i>	230
1.11.1. Jesús, Temple de Déu	231
1.11.2. El batejat, Temple de Déu	232
1.12. <i>Conclusions generals sobre els fruits del baptisme</i>	233
2. <i>Fruits de la penitència segona</i>	237
2.1. <i>La salvació de l'home</i>	237
2.1.1. Època catòlica	237
2.1.2. Època montanista	238
2.2. <i>El perdó dels pecats</i>	239
2.2.1. Època catòlica	239
2.2.2. Època montanista	241
2.3. <i>L'alliberament de l'home</i>	241
2.3.1. Època catòlica	241
2.3.2. Època montanista	244

2.4. <i>La reconciliació</i>	245
2.4.1. Època catòlica	245
2.4.2. Època montanista	246
2.5. <i>Recuperar el que s'havia perdut</i>	248
2.5.1. Època catòlica	248
2.5.2. Època montanista	250
2.6. <i>Conclusions sobre els fruits de la penitència segona</i>	251
3. Les paràboles de Lc 15	252
3.1. <i>Les paràboles als escrits de l'època catòlica</i>	252
3.1.1. <i>De praescriptione haereticorum</i>	253
3.1.2. <i>De patientia</i>	253
3.1.3. <i>De paenitentia</i>	254
3.1.4. <i>Aduersus Marcionem</i>	254
3.2. <i>Interpretació de les paràboles de Lc 15 en època montanista</i>	255
3.2.1. Paràbola de l'ovella perduda	256
3.2.2. Paràbola de la dracma perduda	257
3.2.3. Paràbola dels dos fills	258
4. Conclusions generals de l'estudi dels fruits penitencials	261

Capítol quart

CELEBRACIÓ DE LA PENITÈNCIA SEGONA

1. Obres penitencials	263
1.1. <i>El dejuni</i>	264
1.1.1. <i>De ieiunio adversus psychicos</i>	265
1.1.2. El dejuni en els altres escrits de Tertul·lià	299
1.1.3. Conclusions generals sobre el dejuni	318
1.2. <i>L'oració</i>	326
1.2.1. L'oració: obra penitencial segons el <i>De oratione</i>	327
1.2.2. L'oració com a obra penitencial a altres obres de l'autor	340
1.2.3. Conclusions generals	353
1.3. <i>És l'almoïna obra penitencial?</i>	364
1.3.1. L'almoïna a l'obra de Tertul·lià	365
1.3.2. Relació entre almoïna i penitència	370
1.3.3. Conclusió	373
1.4. <i>Conclusions</i>	373
1.4.1. El dejuni i l'oració penitencial	373
1.4.2. L'almoïna	374
2. Penitència i exomologiesi	375
2.1. <i>El concepte i els textos de l'exomologiesi</i>	375
2.1.1. El concepte exomologiesi	376

2.1.2. Els textos que descriuen el procés de reconciliació	378
2.2. <i>L'excomunió</i>	384
2.2.1. Vocabulari emprat en l'exclusió i en la reconciliació del pecador	385
2.2.2. El problema de l'excomunió	398
2.3. <i>El ministre de la reconciliació</i>	408
2.3.1. La comunitat cristiana	409
2.3.2. El bisbe	412
2.3.3. Els preveres	415
2.3.4. Les vídues	420
2.3.5. Els espirituals	422
2.3.6. Conclusions	425
2.4. <i>El ritual de celebració de l'exomologesi o penitència segona</i> .	428
2.4.1. El pecat trenca la comunió amb l'Església	428
2.4.2. Primer moment de la penitència segona: ingrés a l' <i>ordo</i> <i>paenitentium</i>	429
2.4.3. Segon moment: L'excomunió litúrgica	430
2.4.4. Tercer moment: La satisfacció	430
2.4.5. Quart moment: La reconciliació	430
2.5. <i>Conclusions</i>	432

Capítol cinquè

EL MARTIRI EN RELACIÓ A LA PENITÈNCIA

1. Origen i fonaments del martiri	437
2. Fruits del martiri	440
2.1. <i>La salvació de l'home</i>	440
2.2. <i>El perdó dels pecats</i>	443
2.3. <i>La destrucció de la mort i el guany de la vida eterna</i>	444
2.4. <i>Victòria sobre el Maligne</i>	445
2.5. <i>Conclusions</i>	446
3. Església i martiri	447
3.1. <i>Crist i l'Església en el context martirial</i>	448
3.2. <i>Església i màrtirs</i>	449
4. El problema dels màrtirs i la reconciliació dels pecats	452
5. Conclusions sobre el martiri	456
5.1. La voluntat salvífica de Déu com a origen del martiri	457
5.2. El martiri entès amb esquemes baptismals	458

Capítol sisè

CONCLUSIONS	461

BIBLIOGRAFIA

1. Fonts	471
1.1. <i>Obres de Tertul·lià</i>	471
1.1.1. Edició de les obres completes	471
1.1.2. Edicions crítiques d'obres concretes de Tertul·lià i de traduccions	471
1.2. <i>Altres obres patristiques</i>	473
1.3. <i>Fonts i instruments bíblics</i>	475
1.4. <i>Altres instruments</i>	476
1.4.1. Instruments lingüístics	476
1.4.2. Altres instruments	476
2. Estudis	477

PARAULES D'ENCAPÇALAMENT

És un goig posar unes paraules de pròleg a una tesi doctoral que suposa un treball madur i contrastat d'un doctorand del qual he tingut el privilegi d'ésser professor tant a la Pontificia Universitat Gregoriana de Roma com a la Facultat de Teologia de Catalunya a Barcelona. I més quan aquesta investigació doctoral se centra en un autor de primera línia en el món de la Patristica, com és Tertul·lià, considerat el primer dels escriptors cristians de llengua llatina.

El novell doctor ens presenta un ampli volum de síntesi actualitzada acuradament sobre *La penitència en els escrits de Tertul·lià*. S'hi percep com Tertul·lià és pràcticament el primer escriptor de l'antiguitat cristiana que permet entreveure diverses modalitats concretes de la penitència eclesiàstica, i és per això que el seu estudi continua essent significatiu, tot i els canvis que ell mateix protagonitzà amb el seu pas al montanisme.

Particular interès m'ha suscitat la referència a la dimensió eclesial de la penitència, que el Concili Vaticà II consagrà de forma nova afirmant que «els qui s'acosten al sagrament de la penitència..., al mateix temps es reconcilien amb l'Església» (LG 11). Es tracta d'un aspecte que apareix assenyalat i resumit a les conclusions d'aquesta tesi com un dels fruits de la penitència: la reconciliació amb l'Església, aspecte, però, que en l'etapa montanista resta negat per als pecats greus. Alhora també apareix la cara negativa de l'aspecte eclesial en parlar de la segona excomunió, que era la litúrgica i que suposava l'exclusió de l'Eucaristia, dels altres sagraments, i fins i tot de la comunitat eclesial. També el ritual de la celebració de la penitència segona incorporava elements eclesials decisius, especialment en el moment conclusiu de la reconciliació.

L'estudi pioner d'aquesta perspectiva represa pel Vaticà II fou obra d'un català, el carmelita descalç, Bertomeu Xiberta, el qual en la seva tesi doctoral defensada a la Universitat Gregoriana l'any 1922 posà de relleu aquesta dimensió, aportant textos de Tertul·lià, precisament protagonista de la tesi

que proloquem, sobre la *redintegratio in Ecclesiam*, particularment en la seva controvèrsia amb l'anomenat bisbe Calixte testimoniada en el seu *De Pudicitia*. La tesi d'Antoni Dols aporta un bell recull d'expressions eclesiològiques especialment en la línia d'aquesta última obra (*pacem consequi, pacem ecclesiasticam reddere, communicationem cum ecclesia restituendam, concorporare rursus ecclesiae, ecclesiam reddere...*), com també la descripció del Bisbe com a ministre de la penitència i de la reconciliació a la seva Església, i cal tenir present que la referència episcopal a la penitència és el primer cop que apareix citada en la tradició patristica.

Recordem, alhora, que la influència indirecta de l'estudi de Xiberta al text conciliar de LG 11 sobre la *pax et reconciliatio cum Ecclesia* en la tradició eclesial es vehiculà a través d'un dels seus redactors principals, K. Rahner, que recollia poc abans del Vaticà II la tesi de Xiberta «Verdades olvidadas sobre el sacramento de la penitencia»: en *Escritos de Teología II*, Madrid 1963, 141-189.

Concluc, tot congraciant-me i felicitant el novell doctor Antoni Jesús Dols per aquesta tesi doctoral que l'honora i alhora aporta elements de reflexió per a la teologia i la celebració del sagrament de la penitència, tan necessitada avui d'un retrobament bàsic dels seus elements essencials per a l'Església i per a la vida cristiana. En efecte, és veritat que vivim un temps de dificultat concreta en la celebració de la penitència, però hi ha el perill que una certa marginació pràctica de la celebració d'aquest sagrament porti a una visió de l'Església només dels «bons», que no necessiten demanar perdó! Quan, en canvi, el Vaticà II ens recorda sempre que «l'Església, que inclou en el seu si els pecadors, és santa i alhora necessitada sempre de purificació, de penitència i de renovació» (LG 8).

La lectura d'aquest atent estudi de Tertul·lià, que fa recuperar la penitència com a segon baptisme amb una dimensió eclesial, no podria ajudar-nos a retrobar aquest sagrament amb una forma litúrgica i pastoral adequada? Que sigui aquest el millor desig per a la publicació d'aquesta tan notable investigació doctoral!

Prof. Salvador PIÉ-NINOT
 Facultat de Teologia de Catalunya (Barcelona)
 Pontificia Universitat Gregoriana (Roma)

PRÒLEG

Amb l'extensa obra de Tertul·lià fa uns segles que s'obren les edicions de les patologies llatines, o sigui les col·leccions dels escriptors cristians dels primers temps. Aquest treball en constitueix un pòrtic esplendorós i massís, car l'autor domina la llengua i la matèria que es proposa estudiar.

Tertul·lià quasi sempre solia brindar una resposta als problemes d'una Església que, a principis del segle III, en tota la conca mediterrània, encara no devia haver assolit els 250.000 creients, però ja començava a ser vista com a una força que mereixia l'atenció d'un imperi habitat per uns seixanta milions de persones, que era al llindar d'unes crisis successives i greus. L'estat intermitent de persecució no impedia que els cristians anessin en augment en aquelles circumstàncies adverses, una paradoxa que va permetre que Tertul·lià encunyés una màxima fecunda, encara que no gaire volguda, com és la que proclama que «la sang dels màrtirs és la llavor dels cristians». Devia ser a partir de l'any 203 quan la política de Septimí Sever es va enverinar i va produir situacions poc clares historiogràficament. Malgrat la qualitat de molts cristians —no sempre les seves vides es corresponien amb les seves promeses baptismals—, sovint les Esglésies perseguides s'enginyaven per socórrer els pagans pobres, com bé n'ironitzava el jurisperit africà que ens ocupa.

En complexes circumstàncies, Tertul·lià va reflexionar repetidament, com ho veiem en l'obra que presentem, sobre els processos interiors i exteriors, acompanyats de pregàries, que ja eren reconeguts com a formes integrants de la celebració d'un sagrament de l'Església. Es tractava de la que l'africà anomenà la «penitència segona», és a dir aquella que podia seguir a la primera, que és el baptisme.

Antoni J. Dols ha aplicat una mena de bisturí intel·lectual a unes actituds i a unes accions dels cristians d'Àfrica del Nord, que devien pertànyer a les novenes i desenes generacions eclesials, i deixa el terreny preparat per als qui vulguin replantejar-se quines poden ser les possibilitats que tenen les Esglésies actuals per rescatar avui aquelles experiències primerenques de l'Església a Occident. Tot i això, l'objectiu de l'autor no és aquest, sinó que

la seva pretensió queda prou clara des de l'inici de la seva tasca volgudament analítica, quan declara que vol acostar-se a la lletra i al context de Tertul·lià. L'estudi que té a les mans el lector es concentra a esbrinar i ordenar les aportacions del nord-africà, les seves nombroses referències a la penitència, que formen un tema que és transversal en la magna obra d'aquest escriptor.

Aquest jurisperit cartaginès va naturalitzar la teologia en llatí molt abans que ho fessin els cristians de Roma. Malgrat que Tertul·lià no és el primer autor cristià que escrigué en llatí, és un dels iniciadors de la teologia en aquesta llengua i un dels plasmadors d'una nova terminologia teològica llatina. Avui, gràcies a aquest treball, podem fruit d'una sistematització de les moltes referències a la penitència, disseminades en l'extensa obra de l'Africà.

Tan obscurs són els orígens de la disciplina penitencial africana com els de la seva Església. No basta detectar-hi el rigorisme que la marcava per fer-ne una derivació de la predicació que Hermes va recollir en el seu «Pastor». Per altre costat, que l'Església havia rebut del seu iniciador, Jesucrist, el poder de perdonar els pecats era acceptat com a gran do baptismal, rebut amb l'Esperit. La praxi de la reconciliació posterior al baptisme, com és obvi, es va desenvolupar més tard. I és en un punt d'aquesta eclosió allà on ens situa Antoni J. Dols.

En el cas de la praxi penitencial dels cristians hi ha un cert paral·lelisme amb el de les reformes de l'Església, que s'han obert camí per les vies de la mística i de la renovació de les formes de seguiment de Jesús. Aquestes han creat instituts dedicats a la predicació de la conversió i de la penitència, mentre la fossilització de la praxi sacramental ha deixat envellir la celebració penitencial. No era així en temps de Tertul·lià. Dols mostra com l'obra teològica de l'africà va encabir moltes referències a la penitència, i en va parlar detingudament en algun escrit. D'aquí que siguin nombrosos els autors que se n'han fet ressò; però, pel que sembla, encara cap historiador ni cap teòleg no n'han fet un estudi detallat. D'aquí el reconeixement a l'autor d'aquest treball, per la minuciosa recerca, sempre avalada amb la referència a les millors edicions crítiques avui existents de les obres de Tertul·lià.

Després d'una pausada lectura del present estudi emergeix una convicció que em du a dirigir l'esguard cap a les nombroses aportacions que féu Tertul·lià a la teologia de la penitència, i, fins i tot, a la vida general de l'Església i dels seus fills. D'aquesta manera podríem donar per superat un mil·lenari de polarització dels teòlegs sobre el rebuig del nord-africà a la repetició de la penitència sacramental després del baptisme. Palesament l'africà va rebutjar aquesta iteració des que es va decantar pel rigorisme dels montanistes, arribats des de Frígia (Àsia Menor) a partir dels anys 205-207. Malgrat que aquest escairament no tingués conseqüències globals per a l'Església, va

causar una dolorosa divisió, que fou superada en temps de Sant Agustí. Tot i això, al cap dels segles no podem enterrar la passió de Tertul·lià per donar qualitat a la vida dels cristians en allò tan quotidià com és experimentar la pròpia feblesa i el pecat. Per tossut que es mostrés en el seu tancament a la reiteració de la celebració penitencial eclesial —un tancament que no arriba a justificar teològicament—, no podem menystenir-ne les múltiples propostes per a un procés que pot ajudar a purificar la vida dels cristians i, per tant, la de l'Església.

A mesura que hom desgrana les pràctiques i els conceptes estudiats, aquesta recerca ens facilita identificar els valors permanents que Tertul·lià va recollir i desenvolupar i separar-los d'aquells que són circumstancials. Entre aquests darrers hem de comptar el de la irrepetibilitat de la penitència, i això per dos motius elementals. El primer consisteix que el rebuig representa una evolució del seu pensament no gens coherent amb la teologia que exposa. Ens referim a la teologia que podríem anomenar més pròpiament teològica, com és la que deriva de la revelació cristiana, que ens parla de Déu com a misericordiós, reflexió que queda ben reflectida en l'anàlisi de Dols. I, en segon terme, ens allunyem de l'evolució de Tertul·lià, que pogué veure refermades les seves propensions temperamentals rigoristes en el montanisme, que mai no va passar de ser una secta, al costat de la que ja era la Gran Església. Aquesta innovació en el pensament cristià podia prometre unes solucions disciplinars expeditives i immediatament eficaces als pastors porucs de l'Església, però el preu que pagaven era el de sacrificar un accés més dens al nou Déu dels cristians, un accés al Déu que és amor, i que es complau a perdonar. Òbviament, aquest Déu és menys útil per posar ordre en el món, però és l'única via per accedir amb plenitud i magnànimament a la pobra i limitada idea de Déu que ens és possible, una volta que el coneixem per mitjà de Jesucrist. Aquest home és el Fill de Déu, com bé remarca Tertul·lià, i Sant Pau afirma que n'és la imatge corporal. Un Déu útil és un ídol. Si Déu és Déu i s'ha revelat a la humanitat no pot ser misericordiós segons les possibilitats d'una comptabilitat. Per aquí s'encaminen les seccions de l'estudi present, quan presenten el Déu salvador, el Déu de la misericòrdia, i, fins i tot, el Déu jutge, que és el Déu Trinitat (expressió originària del mateix Tertul·lià). Aquest Déu és l'origen de la salvació, com també té aquesta finalitat el temor a Déu, com ens mostra Dols al final de l'exposició de la teologia trinitària de l'autor cartaginès. D'aquesta manera, el nostre investigador ha aconseguit desentencastar la teologia tertul·liana de la penitència de les tendències rigoristes, que hom li atribueix, i dels influxos montanistes. Unes i altres són ben reals, però en la història de la teologia i de la pastoral de l'Església, no

poden ser una hipoteca que ens robi una oferta teologicopastoral de l'abast de la que Tertul·lià va teixir.

Tota la recerca sobre Déu feta per Dols és teològicament correcta i metodològicament imprescindible per abastar el pensament de Tertul·lià. D'aquesta manera, hom pot entrar en l'estudi de la penitència, havent assegurat que l'africà, malgrat el seu rigorisme, en el fons creu que la santedat de Déu és abans que la santedat de l'Església, de la qual és la font. Probablement Tertul·lià encara no coneixia una teologia que ha desembocat en l'oració col·lecta del diumenge XXVI del temps ordinari de la litúrgia catòlica, segons la qual Déu manifesta el seu poder, sobretot, en la misericòrdia i el perdó. Comprovar si la *lex orandi* ha esdevingut plenament i diàriament la praxi de la *lex agendi* dels catòlics i, per tant, de llurs pastors sobrepassa les perspectives d'aquest pròleg. Basti dir que encara la codificació canònica vigent al segle XXI imita la tesi restrictiva del perdó de Tertul·lià, car conté la complicació, enutjosa per als confessors, dels pecats reservats a una autoritat, a voltes llunyana a centenars de quilòmetres, limitació que allunya de la praxi evangèlica i del sentit pastoral que va implantar el concili Vaticà II, precisament en aquelles Esglésies de la frontera del cristianisme.

Si el Vaticà II ens recorda que Déu ha parlat amb paraules humanes i, per tant, limitades, l'Església i, dins l'Església, les paraules del teòleg encara són infinitament més limitades i modestes. Ara bé, en l'Església africana, la més dinàmica eclesialment i en teologia d'entre les occidentals, malavejaven per implantar la praxi cristiana, de manera que no solament hi havia un episcopat prou nodrit, sinó que hi sorgia la reflexió teològica com a resposta als reptes de l'època, un fet que palesen els mateixos títols de les obres de Tertul·lià. La seva vinculació al món jurídic, el fet que s'hagués casat, el feien un teòleg del carrer. D'aquí que coneixia des de l'experiència la vida dels batejats. La seva incorporació al ministeri presbiteral, atès el seu magisteri reconegut, és una possibilitat, però no ens sembla probable. Justí, Climent d'Alexandria i d'altres no entraren en el ministeri, i foren apreciats. No ens sembla possible que la mentalitat de l'època ja fos tan clericalitzada.

I aquí Dols ens torna a oferir un recull de petites síntesis de trets eclesiològics que ens condueixen a superar l'estretor de la celebració penitencial en què va caure Tertul·lià. En efecte, el *Pater misericordiarum* és el que també actuarà amb Jesús de Natzaret que cura i perdona, com una mostra de la misericòrdia divina. Malgrat que les conseqüències que l'africà extreu de les paràboles de Lc 15 no siguin sempre exegèticament acceptables, tanmateix la seva recurrència ens mostra com coneixia Jesús com a misericordiós, com a Fill del Pare de misericòrdia que era.

Com a desplegament de l'acció de la visió de Déu com a Pare misericordiós, no ens sorprendrà que el teòleg africà sigui, com hom ha posat de relleu, el primer que va qualificar l'Església de Mare. És una visió que, en temps medievals i moderns, ha entrat en l'ús de les institucions coercitives, que l'han deslligada de la celebració del perdó i l'han junyida massa a una concepció de la maternitat punitiva, que no és precisament la més generalitzada en les experiències humanes, ni la més bíblica, com tampoc no és la que presenta Tertul·lià.

Per a Tertul·lià la maternitat de l'Església va ser prefigurada en l'Antic Testament, quan el Creador extragué del costat d'Adam adormit l'esposa Eva, mare de tots els vivents. Crist, adormit sobre la creu, engendrà la nova Eva, la qual per la purificació del baptisme origina la nova humanitat que és l'Església. La fecunditat d'aquesta tradició teològica amara la constitució dogmàtica del concili Vaticà II sobre l'Església, *LG 3*, i la torna a recollir la mateixa assemblea ecumènica en la constitució sobre la revelació, a través d'un altre africà, Sant Agustí, el qual, com el cartaginès, incideix en la maternitat de la nova Eva, *SC 5*.

Per a Tertul·lià, la creu és el segon baptisme de Jesús, amb el qual funda i regenera l'Església amb l'aigua i l'Esperit. D'aquí extreu la força purificadora el martiri, que és com el segon baptisme per al cristià, el qual hi queda purificat i reconciliat, en cas que hagi estat gran pecador. En efecte, al martiri, a la penitència o exomologesi i al baptisme els atribueix la mateixa força reconciliadora, i els aplica els mateixos referents bíblics.

L'anàlisi dels escrits de Tertul·lià ens porta a uns horitzons interessants i fecunds, i en palesa el valor penitencial de la pregària, del dejuni i de l'almoïna. Per coneguda que sigui la qualitat d'aquestes accions ja en l'Antic Testament, l'anàlisi dels textos i la seva organització, ressalten el caràcter satisfactori que hom els reconeix com a pràctiques posteriors a l'absolució, i van encara més enllà. Per exemple, la mostra de com Tertul·lià reconeix un valor reconciliador en concret al parenostre, pregària rebuda de Jesús, en la qual veiem una expressió més de com Déu no vol la mort del pecador, ans que es converteixi. Les oportunitats de rebre el perdó, en conseqüència, són moltes per a un cristià, les quals l'alliberen de la inconsciència i de caure en la permissivitat, sense que el sotmetin al control dels ministres de l'Església en tota circumstància. De qualque manera podríem dir que la pregària, l'almoïna i la penitència esdevenen una expressió de la sacramentalitat de l'Església, que és la mare per conduir a la salvació, i apropa el creient a la plenitud de la seva vida de moltes maneres sensibles i significatives.

Tanmateix el cartaginès, per raons poc conegudes, amb el seu tomb en el montanisme, va rebutjar el que ell anomena un edicte, amb el qual un

bisbe rellevant va proclamar que perdonava l'adulteri i la fornicació als qui haguessin fet penitència. Quin fos el bisbe irònicament qualificat de pontífex màxim, o de bisbe dels bisbes, no ens és donat precisar-ho. Tant podria ser Calixte de Roma, com Agripí de Cartago. Els títols esmentats són poc indicatius, car el de pontífex màxim corresponia a l'emperador, i el de bisbe dels bisbes es podia aplicar al titular de diverses seus episcopals. Per justificar el seu rebuig, Tertul·lià assegura que el poder de perdonar es va reservar a l'apòstol Pere. Tota la qüestió queda ben exposada i minuciosament resolta en aquest estudi; per això no hi incidirem més, fora de dir que Tertul·lià es decanta de la tradició que per molts segles el va seguir, i precisament a l'Occident, que reconeix que Jesús va atorgar el poder de perdonar segons diverses manifestacions transmises en els evangelis. Per tant, l'africà hauria d'haver precisat sobre quina parlava, i per què excloïa la resta. D'altra banda, que perdonar els pecats fos un privilegi personal de Pere, ens sona superflu. Per què hauria servit? En una Església catòlica hauria estat més aviat un privilegi atorgat endebades. Totes aquestes qüestions Antoni J. Dols les ha esbrinades fil per randa.

Concloem aquesta presentació convidant el lector a valorar el llegat de Tertul·lià en el seu bessó. Allà ens mena vers a una Església recentrada en el Déu ric en misericòrdia. No es tracta de reconvertir-lo en antimontanista, tot i que el record que en servava Sant Agustí el podria mostrar com d'un rigorisme afeblit. El bisbe d'Hipona, ben experimentat en les petiteses dels seus preveres i diaques, tant com en les del poble menut i les dels personatges més vistosos, va ser un dels que tant a la Cartago de Tertul·lià i de Cebrià, com a l'Àfrica Proconsular, a la qual tant es vinculaven les Balears, va promoure una pastoral més incisiva, al temps que era més acollidora amb els pecadors, fins a ser un dels promotors de la consciència més humil dels pastors i dels creients de l'Església destinada a la santedat, però sempre pecadora en aquesta realitat històrica. És el preu de la catolicitat.

Abans de tancar aquestes pàgines, no puc deixar de mostrar a l'autor de l'obra que presento el reconeixement que prové del fet que hagi volgut presentar i editar el seu estudi en català, idioma que en teologia, filosofia, apologètica dialogant i novel·la va ser pioner per obra de Ramon Llull, del qual som prop de celebrar el setè centenari de la mort, precisament quan ell tornava de les terres trescades per Tertul·lià feia prop de mil anys. La que passa per ser l'obra més important de Tertul·lià, l'*Apologeticum*, ja fa anys que fou traduïda al català, i més recentment hi han estat passats alguns escrits sobre el baptisme, la penitència, etc. Dols suma en aquest compte de treballs seriosos, sòlids i bàsics en la seva especialitat, que dignifiquen una llengua i una cultura quasi mil·lenària.

I, ben per suposat, em sent agraït pel fet que Mn. Antoni J. Dols, l'antic alumne d'eclesiologia i història de l'Església en el Centre d'Estudis de Teologia de Mallorca (CETEM), afiliat a la Facultat de Teologia de Catalunya, m'hagi sorprès amb la proposta de prologar la seva obra tertul·lianenca, a la qual he accedit amb més agosament que competència.

Josep AMENGUAL I BATLE
Monestir de La Real,
Festa de sant Agustí, bisbe d'Hipona, de 2012

INTRODUCCIÓ

1. PRETESA I LÍMITS DEL TREBALL

La finalitat última d'aquest estudi és la sistematització de l'ensenyament sobre la penitència que trobem a la totalitat dels escrits de Tertul·lià, tant als de la seva època catòlica, com als de la montanista. Creiem que aquesta tasca és interessant per una sèrie de motius. En primer lloc perquè ens ajudarà a descobrir el pensament de l'Església sobre aquesta qüestió, quan aquest autor militava en les seves files i el d'aquesta mateixa Església, uns quants anys després, quan l'escriptor ja havia assumit els postulats montanistes i des d'ells critica la praxi eclesial i per tant la fa conèixer. Però a la vegada ens ajudarà a descobrir el punt de vista d'aquesta secta sobre la qüestió proposada. I és que la penitència serà un punt clau per al Tertul·lià montanista, car aquest moviment es definia per la seva exigència ètica i moral per poder gaudir de la salvació de Jesucrist.¹

Un segon motiu que assenyalava la importància de la temàtica proposada és que amb Tertul·lià ens situem al començament de la reflexió teològica occidental² i de l'anomenat llatí cristià.³ Hi ha algun escrit anterior que dona

---

1. «Il rappresentante più importante del montanismo de la segunda generazione fu Tertulliano che, nel 207, passò al montanismo soprattutto a motivo del suo forte rigorismo etico.» (B. ALAND, «Montano – Montanismo», en DPAC, 3358). «Respecto a las repercusiones que tuvo en materia penitencial, que es el único aspecto que nos ocupa aquí, la corriente montanista parece haber sido esencialmente contra una excesiva indulgencia, al tratar a los pecadores.» (C. VOGEL, *El pecador y la penitencia en la Iglesia antigua*, 29).

2. «La doctrine qui s'y exprime, a été souvent étudiée: aucun historien des dogmes ou de la pensée chrétienne n'a pu négliger celui qu'on s'accorde généralement à considérer soit comme l'initiateur de la théologie occidentale, soit comme l'un de ses représentants les plus anciens et le plus éminents.» (R. BRAUN, *Deus christianorum*, 8).

3. «L'opinion, formulée tant de fois, que Tertullien est le créateur du latin des chrétiens résulte de l'observation exacte que nous rencontrons chez cet auteur une langue de caractère chrétien déjà toute faite et bien consolidée. Mais cette différenciation linguistique n'est pour la plus large part, pas l'œuvre personnelle de Tertullien (...) Tertullien n'est pas l'inventeur de l'idiome des chrétiens, il en est plutôt un des premiers témoins.» (C. MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens*, I, 21-22).

certa informació sobre la penitència (v.g. El Pastor d'Hermes), però no ho fa tan extensament ni en llatí, sinó en grec. Això suposa que l'obra de Tertul·lià és una fita molt important en el desenvolupament de la praxi penitencial a Occident, precisament per ésser de les primeres.⁴ I ho és fins al punt, que la teologia penitencial constantment l'haurà de tenir en compte i s'hi haurà de confrontar si no vol perdre les seves arrels.

Un tercera consideració que ens fa valorar la penitència a Tertul·lià és que aquesta és una temàtica transversal a tota la seva obra. És una qüestió multidisciplinar. En ella juguen un paper específic tant Déu que vol salvar, com l'home que necessita ésser salvat. Per això l'estudi de la penitència involucra les diverses disciplines teològiques. Així, la teologia i la economia divina, o com diu Tertul·lià *dispensatio*,⁵ han de mostrar la voluntat i les iniciatives divines per salvar l'home. L'antropologia ens ha d'assabentar del que ha d'ésser l'home segons el disseny de Déu i de la seva situació real després del pecat. La cristologia i la soteriologia han d'informar de Crist, que és el salvador i la salvació; de la seva encarnació, vida i pasqua com «moments» significatius de la *salus*. L'elesiologia ha de fer palès els mitjans de salvació que l'Església servei fidelment i a la vegada ella és. La moral no només ens ha de fer conscients dels pecats comesos sinó també de com ha de viure l'home per no incórrer-hi. La litúrgia ens il·luminarà sobre les celebracions en les que el pecador és reconciliat. I així tots els altres tractats teològics. I tot, naturalment, a la llum de la Bíblia.

El que ha acabem d'exposar mostra que la penitència està connectada amb tot el pensament teològic. Però això assenyala també els límits del nostre treball. De cada disciplina, en recollirem únicament allò que concerneixi la penitència. La nostra pretesa és únicament la penitència als escrits de Tertul·lià, no la globalitat de la seva teologia ni de la seva antropologia. Únicament com Crist ens salva a través de la penitència, no tot el tractat sobre el Fill encarnat; ni l'Església en quant tal, sinó en relació al nostre tema. La moral serà estudiada en quant assenyala els pecats dels quals hem d'ésser perdonats. I només les celebracions litúrgiques que tinguin a veure amb la penitència seran tingudes en compte i tan sols pel que a ella faci referència. Tampoc no ens interessa la Bíblia a l'obra de Tertul·lià quant a tal: ens hi

---

En canvi altres l'anomenen «Père de la littérature latine chrétienne» (P. LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, I, 95).

4. «Il n'en reste pas moins que cet écrit offre des renseignements précieux sur l'institution pénitentielle en usage au début du IIIe siècle et qu'il constitue la première ébauche doctrinale sur la vertu de pénitence.» (C. MUNIER [ed.], *Tertullien. La pénitence*, 10).

5. Tertullianus, *Adv. Prax.* 2, 1: CCL 2, 1160.

referirem quan sigui significativa en referència a la penitència. Sols tenint molt clars els límits del nostre estudi, aquest tindrà possibilitat de reeixir.

2. METODOLOGIA

En aquest apartat intentarem explicar com procedirem per portar el nostre estudi endavant. És a dir, quina serà la metodologia que emprarem.

Adhémard d'Alès, a la introducció al seu llibre *L'édit de Calliste*, afirma que

Une seule méthode est acceptable: elle consiste à mettre sous les yeux du lecteur tous les textes essentiels, à les entourer de toutes les lumières fournies par la tradition littéraire et à recueillir d'abord les conclusions qui s'imposent, puis les vraisemblances.⁶

Aquest ha d'ésser també el nostre procedir: partir de la lectura atenta de tots els escrits de Tertul·lià que conservem per discriminar tots aquells textos que o bé tractin directament sobre la penitència o bé hi tinguin alguna relació. Una segona passa dins aquest primer moment analític consistirà a extreure tota la informació pertinent sobre el tema proposat.

La segona etapa del nostre estudi és el que podríem anomenar moment sintètic: es provarà de fer una sistematització de totes les dades recollides. Aquesta es regirà per les preguntes típiques que guien tota reflexió. En primer lloc afrontarà aquells interrogants que pertanyen al camp semàntic: què és la penitència? Quin sentit té aquest mot? És unívoc, o per a l'autor té distintes significacions?

La segona demanda que ens hem de proposar quan abordem la penitència a l'obra del Cartaginès és sobre la seva procedència: D'on prové? Quins son els seus fonaments? I les seves causes?

Una altra qüestió a la qual haurà de donar resposta el nostre estudi serà sobre la finalitat de la penitència. Què pretén? Quin és el seu objectiu? Quins fruits aporta? Aquests són els interrogants que en aquest estadi faran avançar el treball.

Finalment ens haurem de demanar per l'aspecte pràctic de la penitència: Qui ha de fer penitència? Com l'ha de fer? Quin temps n'ha de fer? Quina relació lliga el penitent amb la comunitat cristiana? Com es resol la penitència?

---

6. A. D'ALÈS, *L'édit de Calliste*, III.

Una vegada que hàgim sistematitzat el pensament de Tertul·lià, per a completar la nostra feina, haurem d'aprofundir el que, al llarg de la història, han aportat altres pensadors sobre aquesta problemàtica de l'autor. La raó d'aquest procediment és doble. Per un costat, el fet que comencem directament amb els escrits de l'Àfrica impedeix que ens acostem a ells amb tota una sèrie de prejudicis derivats d'estudis anteriors al nostre. Per altra banda, no es poden ignorar les contribucions de tots aquells que en distintes èpoques han afrontat el repte que suscita la temàtica de la penitència a l'obra del Cartaginès. La confrontació dels resultats del propi esforç amb el d'altres, és el que fa avançar la ciència teològica. Aquestes aportacions es mostraran normalment a peu de pàgina.

Els textos de Tertul·lià que emprarem i que transcriurem a peu de pàgina són els del *Corpus Christianorum* I-II (*opera catolica* i *opera montanista*), també en algun moment que el text ens sembli dubtós, emprarem la versió de *Sources Chrétiennes*, cosa que s'indicarà convenientment al lloc corresponent. També seran nombroses les traduccions a diverses llengües que consultarem per confirmar si interpretem correctament algun text més complicat de l'habitual. De totes elles es deixarà constància, tant a peu de pàgina com a la bibliografia.

Una altra qüestió que convé que quedi clarificada des de bon començament és que les cites bíbliques que l'autor emprà es transcriuran tal com ell les va redactar.⁷ Ara bé, quan nosaltres emprem una citació bíblica per a il·luminar el nostre treball l'agafarem de la Vulgata, concretament de la versió de R. Gryson (ed.), *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft⁴ 1994 (1969). La raó d'aquest procediment és que no coneixem les antigues versions llatines de la Bíblia que emprà Tertul·lià.⁸ N'existia alguna?⁹ De quins escrits constava? N'hi havia més d'una? És

---

7. «Entre las características principales de Tertuliano puede enumerarse su profundo conocimiento de la Escritura (con más de quince mil citas y referencias bíblicas).» (J. LEAL, «Tertuliano», en ANGELO DI BERARDINO *et al.* [eds.], *Literatura patristica*, 1371).

8. El problema ha estat amplament debatut. Nosaltres simplement remetem a alguns autors que poden ésser significatius:

– A. D'ALÈS, *La théologie de Tertullien*, 221-254.

– G. J. D. AALDERS, «Tertullian's Quotations from St Luke», 241-242.

– T. P. O'MALLEY, *Tertullian and the Bible*, 62 (si bé tot el llibre tracta sobre aquesta problemàtica).

– T. D. BARNES, *Tertullian*, 63 ss.

– G. D. DUNN, *Tertullian*, 19-23.

– R. BRAUN, *Deus christianorum*, 17 ss.

9. «Beaucoup de critiques hésitent encore à admettre qu'à la fin du IIe siècle Tertullien ait eu déjà à sa disposition une ou plusieurs versions latines partielles ou complètes de la Bible, ou même la nient expressément. En réalité il y a chez Tertullien des textes suffisamment explicites pour qu'on soit en droit de soutenir une opinion contraire. Ces textes démontrent: 1° que Tertullien traduisait lui-

possible que totes les citacions bíbliques aportades per Tertul·lià siguin una traducció pròpia del text grec dels LXX?¹⁰ Davant aquestes complicacions optem per emprar la versió de la Vulgata esmentada.

En la mesura que sigui possible, totes les afirmacions que fem, aniran provades a peu de pàgina amb textos de Tertul·lià. El fet que s'aportin a peu de pàgina possibilita que la lectura no sigui carregosa alhora que s'ofereixen al lector els textos bàsics que teixeixen la problemàtica de la penitència a Tertul·lià.

Al llarg de totes aquestes planes sovint haurem de distingir entre l'Església que podríem anomenar «oficial» i el grup dels montanistes. Per no caure en reiteracions i per a diferenciar-les la primera serà anomenada o bé «catòlica»¹¹ en el sentit d'universal, distinta del montanisme, o bé «la gran Església» o simplement «psíquica» com l'anomenaven ells, els montanistes.

També volem fer notar que els textos que a peu de pàgina es citin en grec, bàsicament Pares Apostòlics i Apologetes grecs, aniran acompanyats de la seva traducció al català. Aquesta, provindrà de les traduccions dels textos que presenta la col·lecció Clàssics del Cristianisme (números 41 i 81) citats a la bibliografia.

I ja per acabar, cal deixar constància que aquest treball es regirà per les normes metodològiques del *Llibre d'estil per a la redacció d'escrits de teologia i filosofia* de la Facultat de Teologia de Catalunya.

---

même habituellement ses citations d'après l'original grec; 2° qu'il avait sous les yeux des versions latines; non qu'elles lui fussent indispensables, mais pour la satisfaction de sa curiosité toujours en éveil.» (LABRIOLLE, P., *Histoire de la littérature latine chrétienne*, I, 71). Aquest autor defensa que les primeres versions llatines de la Bíblia aparegueren a Àfrica: «Il semble bien que ce soit en Afrique qu'aient apparus les premières versions de la Bible» (Ibid., 72).

10. «Il professe pour elle un profond respect. Non content de rappeler les éloges que lui ont donnés des Gentils, tels que Ménédème et Aristée, il affirme le devoir pour tout chrétien de s'en tenir à ce texte, qui doit décider dans les cas douteux; il lui reste fidèle, même quand d'autres l'abandonnent (...) Le principe du recours au grec, admis par Tertullien, ne sera pas ébranlé par la diffusion des nouvelles versions latines, et saint Augustin ne s'en départira pas.» (A. D'ALÈS, *La théologie de Tertullien*, 232). «Tertullian's quotations from the Scriptures constitute the earliest extant Latin witness. The question of what version of the Scriptures he used has long been debated. Did he translate from Greek to Latin himself or did he make use of an already existing Latin text? If he had a Latin text, are we able to detect it in one of the surviving later versions of the Old Latin? (...) The consensus would seem to support the position endorsed by O'Malley; Tertullian generally made his own translation from the Greek but, where a Latin translation existed (not all the scriptural books having been translated into Latin at the same time), he made some use of it. The debate is about the degree of that 'some use'. With Marcion's version of Luke's Gospel, he depended, to some extent, upon an already existing Latin translation.» (G. D. DUNN, *Tertullian*, 20.21).

11. Recordem que en temps de Tertul·lià aquest terme ja havia estat usat per Ignasi d'Antioquia (IgEsm 8, 2).

3. *STATUS QUAESTIONIS*

Des de sempre la penitència, amb la seva història, el seu desenvolupament i la seva disciplina, ha estat un tema clàssic dins la teologia. Així ja al segle XVII el francès Jean Morin (1591-1659) escriví *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti Poenitentiae XIII primus saeculis*.¹² Però aquesta és una obra tan general, que no destria bé el que és important del que és accessori o anecdòtic.¹³ Quant a la temàtica específica de la penitència, als escrits de Tertul·lià, manquen estudis amb la pretesa d'una visió global de les qüestions penitencials en l'obra d'aquest autor. Naturalment aquest no és el moment de fer conèixer tota la bibliografia sobre l'assumpte, però sí els estudis més significatius que emmarquen aquesta matèria. Els dividim en quatre: estudis sobre la penitència a Tertul·lià, aquells que estudien la globalitat de la teologia de Tertul·lià i per tant també toquen el tema de la penitència, els que tracten sobre la història de la penitència i els que es centren en un punt penitencial concret del nostre autor.

3.1. *Estudis sobre la penitència a Tertul·lià*

Un dels primers que tenim és C. M. Chartier, «L'excommunication ecclésiastique d'après les écrits de Tertullien».¹⁴ Aquest article està dividit en set parts: la institució de l'excomunió eclesiàstica, el tribunal i el judici, els motius de l'excomunió, en què consisteix l'excomunió, aplicació i durada de les dues excomunions, el retorn a la comunió eclesiàstica i la difusió de la disciplina penitencial. L'autor, des de la idea de l'excomunió, prova de deixar constància de tota la disciplina penitencial.¹⁵ És un bon article, citat a tots els estudis posteriors; ara bé el seu punt de partida —la idea d'excomunió— el limita, en tant que l'exclusió de la comunió eclesial és certament un moment de la disciplina penitencial, però no la seva globalitat.

12. J. MORIN, *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti Poenitentiae XIII primus saeculis*, París 1651.

13. «Il renferme beaucoup de superflu et pas tout le nécessaire. Surtout il apelle une refonte.» (A. D'ALÈS, *L'édit de Calliste*, III)

14. C. M. CHARTIER, «L'excommunication ecclésiastique d'après les écrits de Tertullien», *Anton* 10 (1935) 301-344, 499-536.

15. «À cause de l'intime connexion entre l'excommunication et l'institution pénitentielle, plusieurs des graves problèmes groupés sous le nom de question pénitentielle, trouveront une solution plus facile, si le sujet que nous étudions est mieux connu.» (Ibid., 301).

Una gran aportació per fer conèixer la teologia de Tertul·lià sobre la penitència la féu l'alemany Karl Rahner en dos articles: el primer «Il peccato quale perdita della grazia nella letteratura de la Chiesa primitiva», i el segon més específic «La teologia della penitenza in Tertul·liano» (= «Zur Theologie der Busse bei Tertullian»).¹⁶ Si al primer fa veure com el pecat greu provoca la pèrdua de la gràcia baptismal i des d'aquí fa entendre la segona penitència, el segon escrit se centra en la teologia penitencial de Tertul·lià a partir de tres punts: la matèria de la penitència pública, l'execució de la penitència i l'efecte de la penitència. Certament Rahner toca els nervis de la penitència segons l'Àfrica, que és el que pretenia; però per tenir una visió de conjunt de tota la penitència als escrits de Tertul·lià es necessita un estudi aprofundit que, sense desmerèixer tot el postulat per l'alemany, tingui en compte altres aspectes.

El que al nostre entendre dóna una idea més àmplia del pensament de l'Àfrica sobre aquest punt és Charles Munier a la seva *Introduction a Tertullien. La pénitence*.¹⁷ Ell presenta la penitència des de quatre angles: La doctrina penitencial, la penitència i el catecumenat, la disciplina penitencial i la teologia de la penitència. Malgrat els anys que han passat des de la seva publicació (1984) continua essent un bon estudi. Això sí: amb les mancances pròpies d'haver estat concebut com una introducció a una obra concreta.

Aquí també cal citar la interessant introducció que Claudio Micaelli fa a C. Munier, *Tertullien. La pudicité*, I.¹⁸ Aquesta feina seva està integrada per set capítols: L'ocasió del tractat, la qüestió de l'edicte, l'eclésiologia del *De pudicitia*, el montanisme de Tertul·lià al *De pudicitia*, la doctrina penitencial al *De pudicitia*, l'anàlisi del tractat i els manuscrits i edicions. És un treball molt ben fet, però si l'anterior, tot i intentar donar una visió global de la penitència, estava limitat per ser la introducció a un llibre, aquest hi està molt més perquè, a més d'ésser també una introducció a un llibre, pretén exposar no tota la doctrina penitencial, sinó únicament la que es desprèn del *De pudicitia*.

---

16. Ambdós articles es troben a K. RAHNER, *La penitenza della Chiesa. Saggi teologici e storici*, Roma: Edizioni Paoline 1964, 278-313. 473-527.

17. C. MUNIER (ed.), *Tertullien. La pénitence*, 7-141.

18. C. MICAELLI – C. MUNIER (eds.), *Tertullien. La pudicité*, I, 9-142.

3.2. *Obres més importants que tracten sobre la teologia de Tertul·lià i que fan alguna referència a la penitència*

Tres són les obres que al nostre entendre hem d'anomenar en aquest apartat. No hi ha cap dubte que la primera que hem de començar citant és A. d'Alès, *La théologie de Tertullien*.¹⁹ Aquest autor tracta de donar una visió exhaustiva sobre la teologia de Tertul·lià. Els nou capítols que componen aquesta obra estan dedicats a la divinitat, la Trinitat, la creació, Crist, l'Església – l'Escriptura – la Tradició, la moral, la pregària i els sagraments, l'Església i el món, i el darrer capítol tracta sobre el montanisme. D'Alès estudia la penitència a distints moments: en referència al pecat (272-277), quant al baptisme (324-339), en si mateixa (339-355) i des de l'òptica montanista (478-491). Al marge de la penitència també parla del martiri (429-433).

La segona obra de caràcter general, que hem de tenir en compte quant a la teologia de Tertul·lià és de 1971 si bé per la seva actualitat es va reimprimir el 2005; és T. D. Barnes, *Tertullian. A historical and literary study*.²⁰ Està dividit en dues parts. La primera tracta quatre problemes clàssics: veracitat de les notícies sobre Tertul·lià que transmet Jeroni; qüestions sobre si son pare era militar o no; la pregunta sobre si Tertul·lià era jurista i finalment la cronologia de les obres. La segona part està dividida en nou capítols: la vida i el rerefons de Tertul·lià, el cristianisme a Àfrica, cristians i pagans a Cartago, coneixement o revelació?, la nova profecia, la persecució, el martiri, educació pagana i el sofista cristià. Les notícies que ens transmet sobre la penitència, tot i que són poques les trobem als capítols sobre la nova profecia i sobre el martiri.

I la tercera és el monumental R. Braun, *Deus christianorum*.²¹ Aquesta és una reedició de l'obra de 1962 si bé corregida i augmentada. Com diu el seu subtítol, és un estudi sobre el vocabulari doctrinal de Tertul·lià. Està dividit en sis capítols precedits d'una introducció i seguits per l'apartat de les conclusions. El primer capítol estudia el Déu únic, el segon la Trinitat, el tercer el Fill de Déu, el quart la creació, el cinquè la revelació i el sisè la salvació. Aquest darrer posa l'objectiu de la recerca en la noció de salut, en els diversos aspectes de la redempció, en la santificació i en la resurrecció.

19. A. D'ALÈS, *La théologie de Tertullien*, Paris: Gabriel Beauchesne & Cie 1905.

20. T. D. BARNES, *Tertullian. A historical and literary study*, Oxford: Clarendon Press 2005 (1971).

21. R. BRAUN, *Deus christianorum. Recherches sur le vocabulaire doctrinal de Tertullien*, Paris: Études Augustiniennes²1977 (1962).

3.3. *Obres més significatives que tracten sobre la contribució de Tertul·lià a la història de la penitència*

Cronològicament la primera que cal destacar és A. d'Alès, *L'édit de Calliste. Étude sur les origines de la pénitence chrétienne*.²² La primera part del títol és enganyosa. El llibre no solament tracta del mal pretès edicte de Calixt que cita Tertul·lià,²³ sinó que a partir d'aquesta qüestió especifica intenta estudiar la penitència primitiva.²⁴ Aquest estudi té molt en compte la penitència a Tertul·lià, car dedica un capítol (V) al seu *De paenitentia* i un (VI) al *De pudicitia*. De la primera obra s'estudia la segona penitència, l'eclesialitat de la reconciliació i les relacions amb Hermes. I de la segona la doctrina dels tres pecats irremissibles, el pecat contra Déu i la doctrina del perdó ofert directament per Déu. A més també cita Tertul·lià a altres capítols, però la intenció no és la penitència a Tertul·lià, sinó, com ja s'ha dit, els orígens d'aquesta. Així es fixarà també amb els apòstols i la remissió dels pecats (II), en la disciplina penitencial a partir d'Hermes (III), en la disciplina penitencial al marge d'Hermes (IV), en el testimoniatge d'Hipòlit (VII), en la iniciativa de Calixt (VIII), en els orígens dels pecats irremissibles (IX), en la reconciliació dels *lapsi* en temps de Deci (X), i en la fi del rigorisme penitencial (XI).

Un segon autor a tenir en compte és P. Galtier, amb tres aportacions distintes. La primera és el seu *De paenitentia tractatus dogmatico-historicus*.²⁵ La segona és *L'Église et la rémission des péchés aux premiers siècles*.²⁶ I finalment, la tercera aportació de Galtier és *Aux origines du sacrement de pénitence*.²⁷ El primer llibre d'aquest autor (*De paenitentia*) és una exposició dogmàtica sobre el sagrament de la penitència. Està concebut en forma de *summa* de tal manera que es divideix en parts, en capítols i en articles. Si bé cita alguna vegada Tertul·lià i el problema montanista, ho fa molt de passada i com a prova de les seves tesis, perquè aquest no és el seu objectiu.

22. A. D'ALÈS, *L'édit de Calliste. Étude sur les origines de la pénitence chrétienne*, Paris: Gabriel Beauchesne 1914.

23. Cf. Tertullianus, *Pud.* 1, 6: CCL 2, 1281-1282.

24. «Ayant été tout d'abord attiré vers cette question, nous avons cru qu'elle offrait un point de vue favorable pour embrasser l'ensemble.» (A. D'ALÈS, *L'édit de Calliste*, 10).

25. P. GALTIER, *De Paenitentia. Tractatus dogmatico-historicus*, Romae: *Apud Aedes Universitatis Gregoriana* (editio novissima) 1957 (1923).

26. P. GALTIER, *L'Église et la rémission des péchés aux premiers siècles*, Paris: Gabriel Beauchesne 1932.

27. P. GALTIER, *Aux origines du sacrement de pénitence* (Analecta Gregoriana 54 Series Facultatis Theologicae Sectio A 6), Romae: *Apud Aedes Universitatis Gregoriana* 1951.

El segon estudi de Galtier està dividit en dues parts. A la primera es tracta el valor de l'absolució als primers segles. En concret el segon capítol estudia el pensament de l'Església fins a sant Agustí. Aquesta part, en apèndix, aprofundeix la crisi penitencial del segle III i l'edecte de Calixt. La segona part se centra en l'estudi de la penitència privada i de la penitència pública. El capítol segon desenvolupa la temàtica dels pecats normalment perdonats sense penitència pública. Els dos capítols citats i l'apèndix constitueixen un bon complement al nostre estudi.

Aux origenes du sacrement de pénitence planteja la disciplina penitencial fins al segle III. Està dividit en cinc capítols: el primer estudia la remissió dels pecats abans de Crist, el segon la institució per part de Crist d'un doble mode de remetre els pecats, el tercer la pràctica penitencial a l'època apostòlica, el quart la pràctica penitencial al segle II i finalment el cinquè la pràctica penitencial al començament del segle III. És molt interessant per emmarcar el nostre estudi, però l'autor en aquesta obra no arriba a estudiar la penitència a Tertul·lià, car s'atura just abans d'ell, al període que anomena *aux abords du IIIe siècle*.²⁸

Al nostre entendre, els dos autors més importants del segle XX que han estudiat d'una manera aprofundida els orígens de la penitència, incloent-hi de forma destacada Tertul·lià, són Poschmann i Vogel. B. Poschmann té dos llibres que han esdevinguts clàssics a la teologia penitencial. El primer que publicà fou *Paenitentia secunda*.²⁹ Aquest estudi està dividit en set capítols: el primer tracta de la penitència al Nou Testament, el segon a l'època post apostòlica, el tercer està dedicat a l'ensenyament del Pastor d'Hermes, el quart a la penitència a la segona meitat del segle II, el cinquè a les disputes sobre la penitència al temps de Tertul·lià, el sisè a Cebrià i l'últim a l'ensenyament d'Orígenes. El que dedica a Tertul·lià està dividit en quatre parts: la primera es centra en el fenomen del montanisme i la seva repercussió en l'Església, la segona en el privilegi penitencial dels màrtirs, la tercera en l'ensenyament propi de Tertul·lià sobre la penitència. Aquesta doctrina es divideix entre l'aportació del *De paenitentia* i la del *De pudicitia*. La quarta part tracta l'anomenat «edecte de Calixt». La segona gran aportació de Poschmann és en llengua francesa: *Pénitence et onction des malades*.³⁰ Aquest llibre conté d'una manera concentrada tot el primer i a més amplia l'època estudiada fins

28. *Ibid.*, XI.

29. B. POSCHMANN, *Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes* (Theophaneia 1), Bonn: Peter Hanstein 1940.

30. B. POSCHMANN, *Pénitence et onction des malades* (Histoire des dogmes 23), Paris: Les Éditions du Cerf 1966.

després de Trento. El que a nosaltres ens interessa, que és la penitència a Tertul·lià, es troba al capítol tercer dedicat a l'estudi de la doctrina i de la praxi penitencial al segle III. El segon punt d'aquest capítol està dedicat a la penitència en temps de Tertul·lià i tracta tres temàtiques: la controvèrsia penitencial a Àfrica, aspecte i teoria penitencial i testimonis extra africans. Ambdues obres són dues grans contribucions a la història de la penitència. Quant a Tertul·lià, queden un tant limitades per la seva pretesa: la primera d'estudiar des del Nou Testament fins a Orígenes i la segona fins a després de Trento. La particularitat se sacrifica en benefici de la globalitat.

El segon autor que hem anomenat és Cyrille Vogel amb la seva obra *Le pécher et la pénitence dans l'Église ancienne*.³¹ L'autor la divideix en dues seccions. La primera està dedicada a la història de la penitència fins al segle VI. Es divideix en tres capítols: la penitència des dels orígens fins a la segona meitat del segle II, en el segle III i del segle IV al VI. La segona secció, dedicada als textos, està dividida en tres parts. La primera dedicada als testimonis (pares), la segona a les veus autoritzades (bisbes de Roma i concilis) i la tercera a les pregàries de l'Església. La penitència a Tertul·lià s'estudia a dos llocs distints. A la primera secció quan tracta el segle III: aquí ve aprofundida la qüestió montanista, la vida del penitent, el fet que la penitència segona es pugui fruit una sola vegada i un catàleg de pecats. El segon lloc on s'estudia és a la segona secció, a la seva primera part. En ella, a partir dels mateixos textos de Tertul·lià, se'ns transmet la descripció de l'exomologesi, la novetat que suposa la reconciliació dels adúlter, la divisió entre pecats remissibles i els irremissibles, les relacions amb el Pastor d'Hermes i la pregunta sobre a qui pertany el poder de perdonar pecats. La seva gran mancança és la que ja hem comentat: que per ser una obra general no abasta tots els aspectes de la penitència a Tertul·lià.

---

31. C. VOGEL, *Le pécher et la pénitence dans l'Église ancienne*, Paris: Les Éditions du Cerf 1966. Existeix traducció espanyola: C. VOGEL, *El pecador y la penitencia en la Iglesia antigua*, Barcelona: Editorial litúrgica española 1968. També existeix un quadern Phase dedicat a aquesta obra: C. VOGEL, *La penitencia en la Iglesia antigua* (Cuadernos Phase 95), Barcelona: CPL 1999.